

Andrei EȘANU*. ORCID: 0000-0002-1190-3075
Valentina EȘANU**. ORCID: 0000-0002-0421-9320
<https://doi.org/10.58187/rim.137-138.01>
CZU:94(498.3)''17''(092); 929Cantemir D.:94(498.3)''17''

STUDII

Andrei Eșanu, Valentina Eșanu

CARTE ȘI INTERESE ȘTIINȚIFICE LA DIMITRIE CANTEMIR ÎN ULTIMII ANI DE VIAȚĂ*** BOOKS AND SCIENTIFIC INTERESTS OF DIMITRIE CANTEMIR IN THE LAST YEARS OF HIS LIFE

Rezumat: Deși în ultimii ani de viață (1722-1723) starea sănătății lui Dimitrie Cantemir se agrava continuu totuși el era deosebit de activ în pregătirea și mersul Campaniei persane, a manifestat același interes față de carte și cunoaștere prin carte și observații științifice. În această scurtă perioadă a făcut demersuri pentru editarea unor opere ale sale (*Sistemul religiei muhamedane, Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, Istoria moldo-vlahică*). Totodată a continuat să creeze, alcătuiind un scurt *Catehism ortodox* în limba turcă, pe care intenționa să-l publice. Pentru a-și continua activitățile cărturărești în aceeași Campanie persană principele a luat cu el mai multe cărți și totodată a colectat informații pe teren în călătoria sa pe Volga, Marea Caspică și țărmul caucazian (*De muro Caucasio, Collectanea Orientalia*). Toate acestea arată cu prisosință că principele nostru a rămas activ ca om de știință și cultură până a sfârșitul vieții.

Cuvinte cheie: Caucaz, Marea Caspică, Astrahan, Campania persană, Pentru I, scrierile lui Cantemir, călătorie pe Volga, Ivan Ilinskii, Antioh Cantemir

Abstract: Although in the last years of his life (1722-1723) the state of Dimitrie Cantemir's health worsened continuously, he was particularly active in the preparation and conduct of the Persian Campaign, he showed the same interest in books and knowledge through books and scientific observations. During this short period, he made efforts to edit some of his works (*The System of the Muhammadan Religion, The Chronicle of the Ancient Romano-Moldo-Vlachs, The Moldavian-Vlach History*). At the

* Acad. **Andrei Eșanu**, consultant științific la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

** **Valentina Eșanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM, <https://ror.org/0475kvb92>.

*** Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului: *Coordonatele modernizării social-economice, politice, administrative și culturale în Moldova, Basarabia, RASSM, RSSM și Republica Moldova în context regional și european (studii, documente, sinteze)*. Codul: 010401.

same time, he continued to create, compiling a short Orthodox Catechism in Turkish, which he intended to publish. To continue his scholarly activities in the same Persian Campaign, the prince took with him several books and also collected information on the ground in his journey on the Volga, the Caspian Sea and the Caucasian shore (*De muro Caucasio, Collectanea Orientalia*). All this amply shows that our prince remained active as a scientist and culture until the end of his life.

Keywords: Caucasus, Caspian Sea, Astrakhan, Persian campaign, For I, Cantemir's writings, Volga journey, Ivan Ilinskii, Antioch Cantemir

În ultimele decenii prin efortul centrelor istoriografice din Chișinău, București și Iași cercetarea vieții, activității și moștenirii științifice și culturale ale lui Dimitrie Cantemir au progresat mult. Au fost pregătite importante lucrări colective, monografii și studii, dar și ediții critice academice de opere cantemiriene, încât orizonturile de cunoaștere ale fenomenului s-au lărgit enorm¹.

Încă de marii noștri înaintași (academicienii Ștefan Ciobanu, Petre P. Panaitescu, Virgil Cândea ș.a.) au fost reconstituite principalele etape ale devenirii și afirmării lui Dimitrie Cantemir ca mare cărturar, istoric, filosof, teolog, geograf, ș.a. S-a apreciat că, dacă în prima perioadă de viață (până la 1711) în tematica și problematica operelor celebrului nostru învățat au predominat scrierile cu conținut teologic, literar, filosofic și muzical (*Divanul, Imaginea de nedescris a științei sacre, Istoria Ieroglifică, Teoria muzicii*), pe când în cea de a doua perioadă (după stabilirea sa în Rusia) au fost elaborate principalele sale scrieri istorice dedicate civilizației românilor și celei turco-otomane (*Descrierea Moldovei, Istoria moldo-vlahică, Hronicul, Istoria Imperiului Otoman, Cartea sistemii religiei mahomedane*). Având acumulări importante, încă de pe timpul șederii la Iași și Constantinopol, aceste din urmă lucrări au fost elaborate de principele român într-un termen deosebit de restrâns, de prin 1713-1720.

Precum se cunoaște, Cantemir în repetate rânduri s-a adresat către țar să i se ofere vreo slujbă în aparatul de stat, dar răspunsul veni destul de târziu, după lungi ani de așteptare, când Petru I, îndată după încheierea păcii cu suedezi (1721) a început să pregătească o nouă campanie militară. De astă dată aria de interese a monarhului rus s-a mutat de la Marea Baltică la cea Caspică și Caucaz, cam-

¹ Dimitrie Cantemir, OPERE, *Despre numele antice și de astăzi ale Moldovei. Istoria moldo-vlahică. Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrân, domnul Moldovei*. Ediție îngrijită, studii introductive și indici de Andrei și Valentina Eșanu. Traduceri din limba latină de Dan Slușanschi, Chișinău, Știința, 2023, 440 p. Dimitrie Cantemir, *A Description of Moldavia*. Edited, with an introduction by A.K. Brackob, Las Vegas, Center for Romanian Studies, 2023, 247 p. Dimitrie Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, vol. I-II, Ed. coord. de Livia Iacob, Studiu intr. Bogdan Crețu, ș.a., Iași, Ed. Junimea, 2023, 333+365 p. Dimitrie Cantemir, *Imaginea de nezugrăvit a științei sacrosancte*. Ed. bilingvă, text latin cu aparat critic, stabilit de D. Slușanschi și L. Stroia. Ed. critică trad. introducere, note de Vlad Alexandrescu, Iași, Polirom, 2023, 830 p. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape. (Zilnicul lui Ivan Ilinskii)*, Chișinău, 2023, 340 p.

panie întreprinsă de armata și flota rusă în anii 1722-1723. În pregătirea acestui nou război (numit de ruși „Низовой поход”, adică „Campania de Sud” numită și „persană”) era deosebit de importantă experiența și cunoștințele lui Dimitrie Cantemir, dat fiind faptul că viitoarele operațiuni militare urmau să se desfășoare într-o arie geografică populată de popoare și seminiți preponderent musulmane, căci principele nostru cunoștea limba turco-osmană și persană, cultura, religia și tradițiile orientale.

În scurtă vreme Dimitrie Cantemir a fost ales senator și consilier de taină al lui Petru I și în această calitate a participat activ atât la pregătirea, cât și în campania propriu-zisă spre „Sud”, încât principele român a fost absorbit în mare parte de aceste evenimente din ultimii ani de viață. Anume acest din urmă segment de activitate (1721-1723) în plan cărturăresc al lui Cantemir este mai puțin cunoscut, ceea ce ne propunem să elucidăm în studiul de față.

Cercetările noastre în această problemă au fost cu mult înlesnite de o serie de ediții de documente și materiale, fiind vorba de publicarea de către Victor Țvircun a creației epistolare a lui Dimitrie Cantemir², dar și de ediția noastră critică a *Zilnicului* secretarului principelui – Ivan Ilinskii³. Din totalitatea acestor surse, necunoscute până nu demult, s-au profilat noi realități privind activitatea lui Dimitrie Cantemir în această perioadă.

Mai întâi de toate, vom aminti că în „anul 7225” (1717), precum arată în titlu Dimitrie Cantemir a finalizat traducerea din latinește în limba română a *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, pe care l-a propus spre editare pe cont propriu tipografiei Sinodale din Moscova, ca la 20 martie 1722 să primească aprobarea Sfântului Sinod al Bisericii ruse spre publicare⁴. Fie că principele era împovărat de multe însărcinări din partea țarului în pregătirea Campaniei persane, între care punerea la punct a tipografiei de campanie cu caractere arabe; formarea unui grup de tălmăci din limbile caucaziene și orientale; organizarea unei rețele de informatori în țările române și la Istanbul; participarea principelui la numeroase ședințe ale Senatului ș.a.

Totodată, precum arată Ivan Ilinskii, în timpul aflării la Moscova în primele luni ale lui 1722 „kneazul nostru” se îmbolnăvea tot mai frecvent, drept urmare nu a reușit să ducă la bun sfârșit acest important proiect editorial. În același timp, nu excludem faptul că Dimitrie Cantemir a hotărât să amâne apariția *Hronicului* ... în limba română, cu scopul de a definitiva opera sa capitală dedicată istoriei românilor. Afirmăm aceasta, deoarece, precum se știe a luat cu el în Campania

² Țvircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.518 p.

³ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки* (РГАДА, Фонд 181, № 388), (în traducere românească Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape*, Chișinău, 2023, p. 193-267).

⁴ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Primele proiecte reușite și tentative eșuate de editare a operelor lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în vol. Idem, *Cantemiriana. Noi contribuții*, Chișinău, 2021, p. 162-164.

persană, cel puțin varianta latină a lucrării, pe care ar fi pierdut-o în naufragiul de la Caspică, la care vom reveni mai jos.

În același timp, s-a admis că Dimitrie Cantemir în calitate de consilier al țarului ar fi primit însărcinarea de a întocmi un *Manifest* către popoarele Cauzului și Persiei. După cum am arătat în altă parte acest document a fost elaborat la Colegiul (=Ministerul) de Externe al Rusiei, iar principelui român i-a revenit misiunea de a-l tălmăci în limba arabă și de a-l multiplica într-un tiraj cât mai mare⁵.

În schimb se vede că în timpul călătoriei pe Volga (11 mai - 4 iulie 1722) Dimitrie Cantemir a alcătuit, fie din inițiativă proprie, fie din porunca țarului un scurt *Catehism* în limba turcă. În cazul dacă ar fi reușit să-l publice în aceeași tipografie de campanie, lucrarea ar fi putut să înlesnească convertirea semințiilor musulmane caucaziene și persane la religia ortodoxă. Mai curând însă din cauza lipsei de timp Cantemir nu a reușit să-l pregătească de tipar, amânând această acțiune pentru mai târziu.

Pe tot parcursul călătoriei sale pe apă și pe uscat, „prințul nostru” a efectuat constant observații și diverse măsurători. Cu începere de la Kazan Dimitrie Cantemir cu ajutorul instrumentariului modern a determinat coordonatele geografice (fixând doar latitudinea) ale unor localități de pe Volga până la Astrahan, informații pe care Ilinskii le-a trecut în *Zilnicul* său în limba latină așa cum le preluase de la principe, notând: „Ex libello Principis”:

„Cazan gr[ade] 55. min: 35;

Saratov gr[ade] 49. min: 33;

Camysizeka (Camâșin) gr[ade] 48 min: 35. sec: 5;

Visla Dubrava (Dubovka) gr[ade] 48 min: 35;

Distat a Czariczyna Wjorst 60 (Distanța până la Țarițân 60 verste);

Astrachan gr[ade] 45 ^{”6}. Asemenea măsurători Dimitrie Cantemir a efectuat și pe Marea Caspică, căci la 20 iulie 1722, secretarul său nota, precum că „Principele a efectuat măsurări și s-a arătat 45 grade 20 minute”, precum și pe țărmul caucazian unde la 4 august a determinat coordonatele taberei militare la râul Agrahan constatându-se prin: „*Observatio facta - 44 grade 10 minute*”, la 8 august a stabilit coordonatele tablei de pe râul Sulak: „43 grade 15 minute”, iar pe 1 septembrie cele de la Derbent: „*Observatio: 42 gr[ade] 50 minute*”.

În paralel, învățatul român a măsurat și a notat distanțele dintre diferitele localități, rezumând: „De la Moscova la Țarițîn sunt 1001 verste conform indicațiilor. De la Țarițîn la Astrahan sunt 376 verste. Constatând că „În total, de la Moscova la Astrahan sunt 1377 verste”⁷,

⁵ Ешану Андрей, Ешану Валентина, Димирый Кантемир в Персидском походе Петра I (1722-1723). În: *Studia medievialia Europaea et Orientalia. Miscellanea In Honorem professoris emeriti Victor Spinei. Oblata*. Ediderunt George Bilavschi, Dan Aparaschivei, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 617-649.

⁶ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, лл. 49.

⁷ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, лл. 46.

Pe lângă toate acestea, Cantemir, conștientizând faptul că această campanie va dura mai mult timp, pentru a continua cercetările sale științifice și pentru a elabora noi scrieri a luat cu sine din Biblioteca sa mai multe cărți. Astfel, la 3 august Cantemir și Ilinskii au „*trecut de pe corabie în tabără*”⁸ pe țărmul Caucazian, secretarul său notând că: „*Am luat cu mine pe țărm [cărți de] ale cneazului [Cantemir]: 4 tomuri ale Lexiconului lui Menșikov, un Lexicon latin, Istoria Creștinismului, Cosmografia lui Pomponiu, Noul Testament grecesc, Epictet, [Registrul] evidenței de cheltuieli, 6 zeci [coli] hârtie poștală, 150 Manifeste [tipărite] în turcă, corespondența cu Constantinopolul și Parisul*”. Tot acolo Ilinskii mai notează că au lăsat pe corabie „*lada cu scrisori*” și alte două cărți, între care „*Calvis și Sistema religiei mahomedane*”⁹. Dintre aceste cărți am reușit să identificăm:

- Matthiae Martiny, *Lexicon Philologicum ...*, Broedelet, 1711¹⁰;
- lucrarea istoricului Pomponiu, Mela, *De Chorographia Libri III*, Basel, 1544.
- cea a lui Epictet (cc. 50-138), filosof stoic greco-roman. Concepțiile sale etice și religioase au fost expuse de discipolul său Arrianus în „Convorbiri” și în renumitul „Manual al lui Epictet” (Encheiridion). Probabil, Ivan Ilinskii a găsit în Biblioteca lui Dimitrie Cantemir, o ediție occidentală a lui Epictet în limba latină *Epicteti manuale et sententia cum tabula ...* cura Relandi Trajecti, 1711 (mai curând acest exemplar care făcea parte din biblioteca lui Dimitrie Cantemir a ajuns mai târziu în cea a lui Antioh Cantemir din Paris¹¹). Mai mult, Ivan Ilinskii, precum arată în *Zilnicul* său, a tradus din latină în rusă această lucrare a lui Epictet la comanda lui Petru I, or, se știe că în Rusia această lucrare s-a editat doar în anul 1759¹².

⁸ Димитрий Кантемир, *Походной журнал Д.Кантемира Астраханской экспедиции 1722 года*, în Țivircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.395. Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки* (РГАДА, Фонд 181, № 388, лл. 10 об.).

⁹ La fila 54 în *Notationes quotidianae* aflăm această însemnare nedată, însă reieșind din conținutul ei reiese că a fost făcută în ziua când D. Cantemir și Ivan Ilinskii au coborât pe țărmul caucazian al Caspicii, adică la 3 august. (Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir văzut de aproape (Zilnicul lui Ivan Ilinskii)*, Chișinău, 2023, p.227).

¹⁰ Ivan Ilinski, *Notationes quotidianae/Повседневные записки*, лл. 44. Fiind vorba de ediția: Matthiae Martini, *Lexicon philologicum : ... Accedit ejusdem Cadmus graeco-phoenix... Additur glossarium Isidori cum emendationibus et notis Joannis Georgii Graevii et auctario Theod. Janssonii ab Almelooven. Praefixa est operi inedita hactenus Joannis Clerici dissertatio etymologica, et vita scriptoris. Editio prioribus emendatior atque auctior. ...*, Traiecti Batavorum, Broedelet, 1711, in 2 vol., in-fol.

¹¹ Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 30, № 362

¹² *Эпиктета стоического философа. Энхиридион и Апофегмы и Кивета Фивейского. Картина или Изображение жития человеческого. Пер. Г. Полетики*, Спб., 1759, 230 с. (Сводный каталог книги гражданской печати XVIII века (1725-1800), том 2, Москва, 1963, № 2888; том 3, Москва, 1966, № 8650). De curând a apărut ediția: Epictet, *Opera Omnia. Conversații, Manual, Fragmente, Gnomologion*. Ediție bilingvă de Crinștian Bejan, Iași, Ed. Polirom, 2022, 630 p.

- altă carte, de astă dată a lui Calvis, am identificat-o cu cea a lui Sethus Calvisius, *Opus Chronologicum*, Frankfurt/Main-Enden, 1650¹³;
- altă lucrare luată de Cantemir în Campania caucaziană a fost *Sistema religiei mahommedane*". Întrucât aceasta a fost scoasă de sub tipar la Sankt-Petersburg la 22 decembrie 1722, Cantemir a avut cu sine în Campania persană o copie manuscrisă în limba rusă a acestei cărți, care dealtfel pare a fi prima mențiune a acesteia cu denumirea respectivă. Theophil Siegfried Bayer considera drept pierdută în naufragiu pe Marea Caspică lucrarea principelui „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”¹⁴, care mai curând după noi era manuscrisul în limba rusă a *Cărții sistemului ...*, or, până în prezent nu a fost descoperită nici o copie rusească care a stat la baza tipăriturii din decembrie 1722, pe când redacția latină a lucrării sub denumirea „*Curanus*”, după care a fost elaborată *Cartea Sistemului* s-a păstrat până astăzi.

În timp ce acțiunile militare erau în desfășurare, Cantemir s-a ocupat de observații pe teren, astfel la 30 august 1722 „*prințul nostru a rămas în Derbent*” unde a studiat și a descris destul de detaliat vechea fortăreață Derbent cu templul fondatorului islamului, Muhammad. De asemenea, în timpul aflării pe coasta caucaziană a descris regiunile, râurile, etniile Caucazului, a copiat inscripțiile de pe zidurile fortăreței și epitafele, precum și munții, pentru care la 31 august – „*a mers cu un inginer în munți*”¹⁵. Rezultatele acestor cercetări au fost reflectate în notele sale de campanie, care mai târziu au fost sistematizate de același T.S. Bayer, în așa-numita „*Collectanea Orientalia*”¹⁶ (Colecția Orientală). Cantemir a lăsat o descriere destul de detaliată și a liniilor fortificate, intitulate „*De muro Caucaseo. Tractus Orientalis Caucasi cum vestigiis muri veteris in eo ducti, descriptus a Celsissimo Principe Demetrio Cantemiro*”¹⁷ / „Despre zidul caucazian cu Harta regiunii Caucazului cu reprezentarea zidului și drumului de la Pirdochinskaya

¹³ Sethus Calvisius, *Opus Chronologicum*, Frankfurt/Main-Enden, 1650.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*. Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, p.1041.

¹⁵ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневный записки*, лл.11.

¹⁶ *Collectanea orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta, (1722-1726)*. (Институт восточных рукописей Российской Академии Наук, Санкт Петербургское отделение. Сектор восточных рукописей, №. 60, in 40, 54 л.). Pentru prima dată publicat în limba latină: *Operele Principelui Demetriu Cantemiru*. Tom VII: *Vita Constantini Cantemirii Cognomento Senis, Moldoaviae Principis; Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta*. Publicate după manuscrisele din Biblioteca Museului Asiatic din S[ank]t-Petesburg, București, Tipografia Academiei Române, 1883, 32 p. + 25 il.

¹⁷ Bayer T. S. *De muro Caucaseo*, в кн.: *Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, Vol. I, St. Petersburg 1726, p. 425-463; *О Стене Кавказской*. Перевод И. Ильинский. В кн.: *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Санкт Петербург, 1728, ч. 1, с. 167-207.

(Pirdemiskaya) la Shemakha (Kimakha), lângă orașul Derbent¹⁸. Pe drumul de întoarcere, pe 12 septembrie 1722, Cantemir a reușit să vadă din nou acest monument istoric impresionant în localitatea numită „*Buyuk Izvar, unde de la munte până la mare se întinde fundația unui zid de piatră cu lungimea de aproximativ cinci verste*”¹⁹. Curând după moartea lui Cantemir, aceste materiale au fost aduse la Academia de Științe din Sankt Petersburg, unde Bayer a pregătit pe baza lor un articol în limba latină, publicat în 1728²⁰.

De asemenea, în Derbent, Petru I a primit în dar manuscrisul persan „*Tari-kh-i Derbend-name*” / „*Cartea despre istoria Derbentului*”²¹, care a fost transmis lui Dimitrie Cantemir. Ulterior, prințul a abordat cu interes traducerea acesteia, pentru care pe 2 septembrie „*Ibrahim a primit 50 de copeici pentru hârtie*”²². Se pare că pe coasta caspică, Cantemir a descoperit și alte cărți care l-au interesat, deoarece pe 7 septembrie a dat „*Scribului care a scris cartea turcească - 1 rublă*”²³. Aparent, în legătură cu interesele similare ale lui Cantemir, Ilinski a scris pe 1 noiembrie 1722 că au fost date 3 copeici pentru „*pânză pentru a coperta „Istoria*”²⁴, poate aceeași *Istorie a Derbentului* menționată mai sus.

Pe drumul de întoarcere de la Derbent, precum arată prințul Antioh Cantemir în Biografia tatălui său, principele s-a simțit foarte rău și deosebit de slăbit, încât nu putea nici pe cal să urce, fiindu-i pusă diagnoza, că ar fi bolnav de diabet²⁵. Apreciindu-și situația, ca deosebit de critică, Dimitrie Cantemir și-a întocmit atunci Testamentul²⁶. Or, chiar în acest act (punctul 10) apare fraza „*dacă se va întâmpla să mă sfârșesc în drum ...*”²⁷. După câte se vede dese vizite ale Împăratului și demnitarilor la Cantemir erau legate de această stare deplorabilă a sănătății principelui, iar faptul că la 25 septembrie precum arată Ivan Ilinskii în *Zilnicul* său, „*În timpul serii principele nostru a fost la Împărăteasă cu o trebuință personală*”²⁸, fiind vorba mai curând de înmânarea testamentului

¹⁸ Aceste lucrări în latină, cu traducere în limba română, au fost publicate de curând la București în prestigioasa colecție „Opere fundamentale” a Academiei Române: Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo.* Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, XXI+1274 p.

¹⁹ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, лл.12-12 об.

²⁰ În cartea: *Commentarii Acedeviae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*. T. I (1726), St.Pbg., 1728.

²¹ Густерин П.В. *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*. Москва, 2008, с.62.

²² Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, лл.59.

²³ *Ibidem*, лл.59об.

²⁴ *Ibidem*, лл.60об.

²⁵ Cândea, Virgil, *La vie de Prince Demetrie Cantemir, écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, dans *Revue des études sud-est européennes*, Bucarest, 23, 1985, nr. 3, p. 218.

²⁶ *Ibidem*, p. 218-219.

²⁷ Țivircun V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.393.

²⁸ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae. Повседневные записки*, лл. 13об.

său Împărătesei, pe care el a desemnat-o drept executoare a acestui document, care începe cu sintagma „*Preamiostivă Suverană Împărătească ...*”, după care urmează cele 12 puncte testamentare. Prin urmare, Cantemir a dictat testamentul după 7 septembrie și înainte de 20 septembrie 1722.

Trebuie de arătat că în timpul navigației pe Marea Caspică prințul Cantemir a înfruntat furtuni în două rânduri: prima dată pe fregata „Sfântul Alexandru” între 24-25 iulie, când se îndreptau spre coasta caucaziană, iar a doua oară, la 3-7 octombrie, când se întorceau spre Astrahan, de data aceasta pe „tealca” lui Artemii Volinski, guvernatorul Astrahanului. Dacă în prima furtună fregata lui Cantemir a scăpat cu bine, apoi la întoarcere, lângă insula Patru Coline, nava pe care se afla principele cu ai săi a suferit atât de mult, fiind spartă și plină cu apă, aruncată pe un banc de nisip, încât toți au trebuit să părăsească urgent nava și să treacă pe șalupe, care i-au adus pe 9 octombrie la Astrahan. În timpul acestei din urmă intemperii, kneazul Dimitrie, conform unor mărturii din epocă, a pierdut o parte din bagajul său și două sau trei din lucrările sale în manuscris. Este curios faptul că Dimitrie Cantemir nu notează aceste momente nici în însemnările sale, nici în vreo lucrare a sa, ceea ce nu putem spune de secretarul său Ivan Ilinskii care la data de 20 octombrie nota că pe când „tealka” lor (cea abandonată în mare) totuși a ajuns în port, Ilinskii constata că „*printre alte lucruri era și lada mea cu scrisori*”²⁹, *tot acolo era și „Rozarium-ul”*³⁰, *dar l-au dat în mare*”, de unde deducem că o parte din cărțile și manuscrisele luate cu ei fuseseră pierdute în timpul furtunii. În privința *Rozarium*-ului credem că e vorba de lucrarea autorului persan Musladini Sadi, *Rosarium Politicum sive Amaenum sortis humane Theatrum. De Persico in Latinu versu de a Georgio Gentio*; Amstelaedami. Ex. Typographeio Ioannis Blaeu, 1651, care făcuse parte din Biblioteca lui Cantemir.

În cea mai veche *Biografie* cunoscută a lui Dimitrie Cantemir, descoperită în 1967 în Arhiva Academie din Berlin, întocmită în limba latină în 1726 la Sankt-Petersburg de Antioh Cantemir și Ivan Ilinskii cu titlul „*Vita et Elogium Principis Demetrii Cantemyrii / Viața și elogiul Principelui Dimitrie Cantemir*”, este anexată o listă de 10 lucrări ale marelui cărturar³¹. În această listă a treia la număr este trecută lucrarea „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, despre care autorii arată: „*carte înghițită de valuri sub Derbent. Corabia anume în care se găseau aceste lucrări împreună cu celelalte lucruri a suferit naufragiu în Marea Caspică*”³². Această lucrare este arătată ca finalizată de Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*³³. A patra, din

²⁹ Ivan Ilinskii avea în vedere în această notă despre lucrurile sale personale.

³⁰ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, пл. 15.

³¹ Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în: *Studii. Revistă de istorie*, București, tom. 22, 1969, nr. 5, p. 840-844, anexa 4.

³² *Ibidem*, p. 841.

³³ Harea Vasile, *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh. Studii*. Ed. de Sorina Bălănescu și Mihail

cele zece titluri, este inclusă lucrarea „*De antiqua Dacia*” / „*Despre Dacia antică*”, despre care aceiași autori arată că era „*elaborată în limba moldovenească, dar care încă nu a fost dusă la bun sfârșit; într-un volum. Versiunea latinească a aceleiași lucrări s-a pierdut deodată cu cele menționate mai sus*”³⁴. Sub denumirea de „*De antiqua Dacia*” din listă ar putea fi vorba despre o redacție cu mult mai extinsă în limba latină a lucrării *Historia moldo-vlachica* și de pe care Dimitrie Cantemir până a pleca în Campania Persană, a tradus-o în românește sub denumirea *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, traducere finalizată în 1717. Din aceste informații reiese clar că atât aceste două lucrări, cât și unele cărți dintre cele luate în Campania persană au fost pierdute în naufragiu pe Marea Caspică.

Prin 1726-1727, când Theophil Siegfried Bayer sistematiza însemnările făcute de Dimitrie Cantemir în Campania persană (1722), cu denumirile de „*De muro Caucaseo*” / „*Despre Zidul Caucazian*” și „*Collectanea orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedea et excerpta e autographo descripta*” / „*Colecția orientală. Diverse file extrase din descrierea autografă a Principelui Dimitrie Cantemir*”, împreună cu aceste materiale a preluat de la Antioh Cantemir și o biografie „*Vita Principis Demetrii Cantemirii*”, mai curând cea întocmită de acesta cu Ivan Ilinskii, laolaltă cu lista de lucrări a principelui luminat. Spre deosebire de cei dintâi biografi, T.S Bayer o dă drept pierdută doar pe „*De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, carte care a pierit în Marea Caspică, în călătoria derbentină; căci nava în care se aflau roadele cercetării lui, împreună cu celelalte lucruri, a suferit un naufragiu, în anul 1722”³⁵.

În 1732, când se pregătea pentru tipar traducerea în engleză a „*Istoriei Imperiului Otoman*”, Antioh Cantemir a întocmit o *Biografie* mai amplă a tatălui său, de astă dată în limba franceză³⁶, la care a anexat de asemenea o listă de zece lucrări ale acestuia, dar în altă ordine și în loc de numărul „3. *De statu politico aulae Otomannicae*” / „*Despre starea politică a curții otomane*”, Antioh include (de la numărul 8) o altă lucrare cu titlul „*Histoire des Turcs depuis Mahomet le faux prophete jusqu'au premier Empereur*” / *Historia turcilor de la falsul profet*

Harea, Iași, 1999, p. 53-55).

³⁴ Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în: *Studii. Revistă de istorie*, București, tom. 22, 1969, nr. 5, anexa 4, p. 844.

³⁵ Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*. Editarea textului latin, aparatul critic și indici de Florentina Nicolae, traducere din limba latină Ioana Costa, București, ed. Academiei Române, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018, p.1041.

³⁶ Cădea, Virgil, *La vie de Prince Demetrie Cantemir, écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, dans *Revue des études sud-est européennes*, Bucarest, 23, 1985, nr. 3, p. 203-221. Aceiași *Biografie* într-o farmă mai comprimată, este reprodusă în edițiile engleză, 1734-1735 (p. 455-460), franceză, 1743 (p. 318-324, ed. în 2 volume; p. 467-488, ed. 4 volume) și germană, 1745 (p. 841-852).

Maahomet până la primul împărat, pierdută în Marea Caspică³⁷. Această „Istorie ...”, ar putea fi aceeași „*De statu politico aulae Otomannicae*”, sau ar putea fi o cu totul altă scriere cantemiriană. De unde am putea crede că în apele Caspicii s-au pierdut câteva lucrări ale principelui.

Aceste informații sunt deosebit de credibile, căci sunt făcute în scurtă vreme după decesul cărturarului român de un martor ocular, fiind vorba de secretarul personal al lui Dimitrie Cantemir – Ivan Ilinskii, bun cunoscător ale scrierilor principelui, dar și al întâmplărilor prin care le-a fost dat să treacă în timpul Campaniei persane, dar și de fiul său Antioh, care a fost un adevărat propagator al scrierilor tatălui său. Întrucât aceste lucrări până în prezent nu au fost descoperite, am putea considera că ele într-adevăr au fost înghițite de valurile Mării Caspice.

După întoarcerea la Astrahan, prințul și-a reluat activitățile legate de cărți. Astfel, pe 26 octombrie 1722, i-a poruncit lui I. Ilinski „să traducă „*Polydorus*”, deoarece anterior același Ilinski tradusese pentru kneaz lucrarea „*Agapitus*”³⁸.

În primul caz este vorba de gânditorul italian și englez Virgilius Polydorus (1470-1555), autor a mai multor tratate științifice și teologice. În epoca lui Petru cel Mare, acesta era cunoscut prin lucrarea *Adagiorum (prophanorum-sacrorum) Liber: Ejusdem de inventoribus rerum libro octo ...*, Basel, 1521, tradusă în limba rusă : Полидори Виргилия Урбинского. *Осьмь книг о изобретателех вещей ...*, Москва, 1720. Din nota lui Ilinskii este dificil de a spune despre care lucrare este vorba, dar la sigur această carte a lui Polydorus făcea parte din Biblioteca lui D. Cantemir³⁹, fiindcă este cunoscut un exemplar „*Polydori Vergilii, liber de inventoribus rerum et de prodigiis*, Amsterdami, 1671, in 12” în Biblioteca lui Antioh Cantemir din Paris⁴⁰, care ar putea proveni de asemenea din cea a tatălui său. Probabil anume acest exemplar i-a fost încredințat lui Petru I, care „*a binevoit să ia pentru a fi tradusă*” de cineva, precum nota Ilinschii.

În al doilea caz este vorba de Agapit, autor bizantin din secolul al VI-lea, care a scris o importantă operă de îndrumări și învățături pentru împăratul bizantin Justinian (527-565) „*Capitole de mângâiere*”, 72 la număr cu acrostih de „*Agapit, cel mai umil dintre diaconi*”. Traducerea e făcută la o dată anterioară de Ivan Ilinskii, după una dintre multele ediții occidentale grecești sau latine din secolul XVI-XVII. Ediția princeps în greacă a apărut în 1509 la Veneția, iar în latină: D. Agapeti. *Sanctae Constantinopolitanae ecclesiae diaconi ad Justinianum Caesarem Augustum opusculum boni principis officia brevibus sententiis complectens. Petro Mosellano interprete*, Lipsiae, 1520 urmate și de alte ediții. O tradu-

³⁷ *Ibidem*, p. 221.

³⁸ Иван Ильинский, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, лл. 15об.

³⁹ Долина Е.Г. *Вергилий*, в кн. *Культура Возрождения:Энциклопедия*. В 2 томах. Том 1, Москва, 2007, с. 317-319.

⁴⁰ Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 31, № 403.

cere în limba rusă pe care Ivan Ilinskii o făcuse după ediția latină *Agapitiae. De Imperio et rebus gestis Iustiniani Imperatoris, libri quinque, din biblioteca lui D. Cantemir. Traducerea manuscrisă a fost transmisă împăratului Petru în Astrahan la 23 octombrie 1722*⁴¹.

Din interesele științifice ale lui Dimitrie Cantemir făcea parte și flora spon-tană caucaziană. De exemplu, în zona râului Terec, pe el l-a interesat o plantă erbacee din care se extrăgea o substanță („piatră”, numită „ciogan”), cu care armenii din Astrahan vopseau stofa în culoare roșie. Cantemir mai cunoștea că asemenea plantă crește pe soluri sărate și că ar putea fi găsită și în Ucraina în zona Bahmutului, dar trebuie ca cineva să o cunoască. Aceste informații el le-a pus la dispoziția lui D.M. Golițân care, probabil, se ocupa de deschiderea la Moscova a unei întreprinderi de producere și vopsire a stofelor⁴².

Atât în ultimele luni ale lui 1722 la Astrahan, cât și în primele luni ale lui 1723 Cantemir a avut parte de o revigorare temporară, căci pe neașteptate se ocupă din nou de *Catehismul turcesc* alcătuit din 20 întrebări și răspunsuri, până a ajunge la Astrahan (4 iulie 1722). Astfel, la 5 iulie 1723 el întocmește o scrisoare către Sfântul Sinod al Bisericii Ruse, prin care solicită aprobarea acestui opus al său, deoarece pe parcursul Campaniei persane, atât pe Volga, la Astrahan, sau pe țărmul Caucazian, la Derbent în special, era nevoie de acest *Catehism* pentru convertirea la creștinism a popoarelor caucaziene. La această adresare Dimitrie Cantemir anexează textul paralel în limbile rusă și turcă, precum și două file de probă a acestuia scoase în tiparnița de campanie de la Astrahan, la care anexează 27 dintre cele mai necesare rugăciuni ortodoxe. Totodată, principele roagă să urgenteze aprobarea, căci el intenționează să se ocupe personal de tipărirea acestui *Catehism* și recunoaște că caracterele arabe turnate în grabă până la plecarea în Campania de Sud, încă nu sunt atât de perfecte și va trebui să fie alături de meșterii tipografi. Cantemir este într-atât de optimist în aceste zile, încât în aceeași scrisoare către Sinod, el ruga din nou să i se permită tipărirea la Kiev sau la Moscova a „*Istoriei moldo-vlahice*”⁴³, fiind vorba de reluarea relațiilor cu Sf. Sinod în vederea tipării *Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor*, pe care nu a reușit să o scoată până la plecarea în Campania persană.

În concluzie, trebuie subliniat că dacă pentru Petru I și imperiul său, Campania Persană s-a încheiat cu anexarea de noi teritorii de-a lungul coastei cas-

⁴¹ Deși P. Pekarski consideră că Ilininski a tradus „Agapit”, din înregistrarea secretarului lui Cantemir se poate presupune că el a terminat de copiat această lucrare pentru prințul său, după o ediție necunoscută, or, lucrarea a fost editată în Europa de multe ori în sec. XVII-XVIII, printre care și ediția slavonă a lui Petru Movilă din anul 1628.

⁴² Țvircur V. *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*. Seria Documente privind Istoria Românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Ser. 3-a, vol. III, București-Brăila, 2020, p.374, doc. 157.

⁴³ Рафиков А. Х., *Дмитрий Кантемир и его катехизис на турецком языке*, в кн: *Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в.*, Ленинград, 1979, с.140.

pice a Caucazului⁴⁴, fără a atinge pe deplin obiectivele stabilite, pentru Dimitrie Cantemir, deși s-a aflat puțin timp în această regiune, s-a încheiat cu extinderea orizonturilor de înțelegere a lumii și culturii islamice, iar materialul științific acumulat a pus bazele caucazologiei, islamologiei și a tiparului cu caractere arabe în știința și cultura rusă.

Pe lângă aceasta din cele arătate, mai observăm că în Campania de Sud (1722-1723) Dimitrie Cantemir a fost permanent înconjurat și preocupat de cărți, la fel ca și atunci, când în 1691 demnitarul muntean Cornescul la Iași nota că junele Dimitrie era „înconjurat de cărți și arme”⁴⁵.

Conform opiniei orientalistului rus P.V. Gusterin, „pentru Cantemir, Campania Persană a fost mai degrabă o expediție științifică decât o întreprindere militară”⁴⁶. Într-adevăr, în timpul șederii sale în Caucaz, Dimitrie Cantemir a reușit să colecteze un material bogat și divers despre istoria și civilizația popoarelor caucaziene.

⁴⁴ Conform Tratatului de la Sankt Petersburg din 12 septembrie 1723, Rusia a obținut teritoriile Derbent, Baku, provincia Gilan, Mazanderan și Astarabad de la Persia (Брикнер А.Г. *История Петра Великого*, Москва, 2004, с. 556).

⁴⁵ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dimitrie Cantemir (1673-1723). Viața și Activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor, sec. XVII-XVIII*, Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, p. 170.

⁴⁶ Густерин П.В. *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*. Москва, 2008, с. 59.